

KWARTALNIK HISTORII KULTURY MATERIALNEJ 70 (3), 2022
PL ISSN 0023-5881; e-ISSN: 2719-6496
<https://journals.iaepan.pl/khkm>
the CC BY 4.0 license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Chłopi na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej do czasów uwłaszczenia, red. Dorota Michaluk, Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu, Archiwum Główne Akt Dawnych, Urząd Marszałkowski Województwa Podlaskiego, Ciechanowiec–Warszawa 2019, ss. 406, tab., wykr.

W krótkim *Wstępie* (s. 9) do recenzowanej pracy Dorota Michaluk stwierdza m.in., że chłopom, najliczniejszej warstwie społecznej przedindustrialnej Europy, „We współczesnych badaniach historycznych [...] poświęca się ostatnio jednak mniej uwagi”. Wśród przyczyn tego stanu rzeczy wskazuje „nadmierne w przeszłości prezentowanie problematyki chłopskiej z punktu widzenia walki klas” oraz „brak źródeł pisanych wytwarzanych przez ludność chłopską, co czyni, że ów »wielki niemowa« opisywany jest poprzez przekazy pośrednie przedstawicieli wyższych warstw społecznych”. Można by dodać, że badania nad dziejami chłopów padły także „ofiarą” zdominowania tej problematyki przez kwestie gospodarcze. Wraz ze stopniowo malejącym, najpóźniej od lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku, zainteresowaniem staropolską gospodarką coraz mniej intensywnie badano jej podstawowy filar — ludność chłopską. Polityczny przełom roku 1989 tylko pogłębił ten proces. Nie podzielał natomiast pesymistycznej oceny współczesności. Poprzestaną na kilku argumentach. Publikacje Janusza Łosowskiego zaprezentowały całe spektrum źródeł pisanych nie tylko dotyczących chłopów, ale też przez nich tworzonych/współtworzonych, czego przykładem jest edycja testamentów¹. Podejmowano problematykę potencjału finansowego gospodarstw chłopskich, geograficznej i społecznej mobilności włościan, ich religijności, mentalności, życia intymnego i uczuciowego². Doświadczamy więc raczej ożywienia, choć chyba jeszcze nie renesansu, zainteresowania chłopami. Z tym jednak zastrzeżeniem, że we współczesnym kwestionariuszu badawczym oprócz zagadnień ekonomicznych coraz większe znaczenie mają kwestie kulturowe, antropologiczne, a nawet polityczne. Świadectwem tych zmian jest także recenzowany tom studiów. Obok trzech współwydawców, w jego przygotowanie zaangażowały się także Instytut Historii Litwy oraz Instytut Historii i Archiwistyki UMK w Toruniu. Deklarowanymi we *Wstępie* celami wydawnictwa są „podsumowanie istniejącego stanu wiedzy i zorientowanie Czytelnika w zakresie prowadzonych badań w różnych ośrodkach naukowych”. Pierwszy z tych celów jest raczej niemożliwy do osiągnięcia poprzez jedną publikację, natomiast do drugiego zbliża się ona w znacznym stopniu. Tom zawiera artykuły 22 badaczy z instytucji naukowych Polski, Białorusi, Litwy, Łotwy i Ukrainy — krajów położonych na dawnych terytoriach Rzeczypospolitej. Liczebnie przeważają studia poświęcone problematyce gospodarczej, demograficznej oraz zagadnieniom życia codziennego, prawa i religii w okresie do schyłku wieku XVIII. Część zawartości tomu wykracza poza chronologiczne ramy istnienia I Rzeczypospolitej. Lidia Korczak (*Kmiecie przed sądem ziemskim i grodzkim w średniowieczu*, s. 227–235) przedstawia szeroki zestaw spraw cywilnych i karnych, w których w stuleciach XIV i XV jako strony sporu sądowego stawali chłopci. To dobry punkt wyjścia do porównania z ich sytuacją w okresie późniejszym. Kilka spośród artykułów zamykających tom dotyczy okresu zaborów (do połowy wieku XIX)³. Gros tekstów traktuje jednak o epoce wczesnonowożytnej i te omówię szerzej.

¹ Testamenty. 2015.

² Guzowski P. 2008; Wiślicz T. 2012; Wyżga M. 2019.

³ Krzysztof Ślusarek, *Zmiany granic państwowych na przełomie XVIII i XIX wieku a społeczno-prawne położenie chłopów (na przykładzie województw krakowskiego i sandomierskiego)* (s. 303–315); Cezary Kukło,

Wydawnictwo otwierają opracowania nawiązujące do wielkich debat historyków gospodarczych (Witold Kula, Jerzy Topolski, Andrzej Wyczański, Antoni Mączak) nad systemem pańszczyźnianym toczonych w drugiej połowie XX w. Krzysztof Mikulski (*Folwark pańszczyźniany i gospodarstwo chłopskie w Polsce w XVI wieku — rola popytu eksportowego w rozwoju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej*, s. 11–24) stwierdza, że dopiero od połowy XVI stulecia koniunktura na eksport zboża z wielkiej własności spowodowała wzrost cen i powiększanie areалу również folwarków średnioszlacheckich. Najpierw zjawisko to wystąpiło w Prusach Królewskich (rejon Gdańska i dolnej Wisły). Autor postuluje systematyczne badania nad sytuacją w tej prowincji w XV–XVI w. Tym bardziej, że tamtejsze gospodarstwa chłopskie bywały większe i miały charakter bardziej towarowy niż niejedyn folwark szlachecki na Mazowszu lub w Małopolsce. Według Piotra Guzowskiego i Radosława Poniata (*Propozycja indeksu mierzącego zróżnicowanie systemu folwarczno-pańszczyźnianego*, s. 25–41) tytułowy indeks może posłużyć do uchwycenia specyfiki systemu folwarczno-pańszczyźnianego (w angielskim bliski mu termin *serfdom*) w Europie Środkowo-Wschodniej, w tym w Rzeczypospolitej, a także mierzeniu różnic między poszczególnymi „regionami, typami własności czy okresami” (s. 30). Zapewni także możliwość analizy związków pomiędzy tym systemem a nierównościami społecznymi, poziomem PKB, standardem życia, mobilnością społeczną oraz potencjałem finansowym państwa. Stosowanie indeksu ułatwi też wprowadzenie informacji o sytuacji w Polsce do głównego nurtu światowych studiów nad historią społeczno-gospodarczą. Wśród proponowanych wskaźników znajdujemy takie jak: organizacja samorządu wiejskiego, kontrola właściciela nad chłopskim obrotem ziemią, dostęp chłopów do rynku, praca przymusowa, chłopski rynek pracy, chłopskie prawo do ziemi, prawne ograniczenia poddaństwa. Do kolejnego wielkiego tematu, intensywnie zgłębianego w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych wieku XX przez pryzmat teorii marksizmu, a więc „walki klasowej” chłopów, nawiązuje Tomasz Wiślicz (*Rebelie chłopskie na ziemiach polskich od statutu toruńskiego do rabacji galicyjskiej: podstawowe zagadnienia badawcze i interpretacyjne*, s. 289–302). Ówczesne opracowania zachowały walor przewodnika archiwalnego oraz zbioru faktografii dotyczącej uwarunkowań lokalnych, codzienności wsi, indywidualnych motywacji uczestników rozruchów. Autor postuluje nowe podejście; najpierw uzupełnienie danych o chronologię i geografii buntów (od początku XVI do połowy XIX w.), o ich zróżnicowaniu regionalnym, kontekście wyznaniowym i etnicznym (rebelie „polskie” i „ukraińskie”). Kolejnym krokiem powinno być odtworzenie programów ekonomicznych buntowników oraz wpływu ich wystąpień na gospodarkę chłopską i dworską w dłuższej perspektywie czasowej. Istotne jest pytanie o wpływ buntu, najczęściej stłumionego, na strukturę i stosunki społeczne wewnątrz gromady wiejskiej i w obrębie dóbr. Zbadania wymagają także zagadnienia takie jak: świadomość prawna buntowników, znaczenie kwestii konfesyjnych w trakcie rebelii, przemoc chłopska i pańska. Badania nad tematem z dawna porzuconym, jako szczególnie naznaczonym ideologizacją, mogą nabrać dodatkowego znaczenia wobec toczących się obecnie dyskusji nad narodowym charakterem Polaków, np. ich „chłopskością” itp.

W kilku interesujących przyczynkach przedstawiono strukturę gospodarstw chłopskich, ich powinności względem władzy dominialnej (*naturalia*, pieniądze, robocizna) w różnych regionach kraju. O postępującym po przeprowadzeniu reformy włóczęj rozdrobieniu gospodarstw chłopskich na Litwie traktuje artykuł Jarosława Zawadzkiego [*Czy na litewskiej wsi*

Wielkość i struktura chłopskiego gospodarstwa domowego w zachodniej części guberni grodzieńskiej w 1843 roku (s. 317–340); Norbert Dariusz Tomaszewski, „W chłopy obrócone pospólstwo”. *Sytuacja poddanych Stefana hr. Ciecierskiego w latach 1850–1855* (s. 341–355); Siarhiej Tokć, *Czy pańszczyzna była przyczyną chłopskiej biedy? (na przykładzie Grodzieńszczyzny w pierwszej połowie XIX wieku)* (s. 357–376); Henrihs Soms, *Badania historyka Bolesława Breźgi na temat procesów agrarnych w Łatgalii (do 1861 roku)* (s. 377–383); Norbert Kasperek, *Kwestia chłopska w myśli politycznej Wielkiej Emigracji 1831–1848. Wybrane problemy* (s. 385–397).

nowożytnej (do połowy XVII wieku) istniało zjawisko względnego przeludnienia?, s. 43–61]. Procesowi temu towarzyszyło ubożenie włościan. Podobne kwestie w odniesieniu do chłopów pańszczyźnianych w województwie podlaskim w drugiej połowie wieku XVI przedstawia Michał Sierba (*Powinności kmieci ciąglych we wsiach podlaskich — przykład starostwa tykocińskiego*, s. 63–83). Z kolei Andrzej Buczyło (*Chłopi we wsiach królewskich guberni łomaskiej w świetle inwentarza z 1789 roku*, s. 85–104) analizuje liczebność, zamożność, strukturę własności i powinności mieszkańców rozległych dóbr (ok. 50 wsi, kilka folwarków, 3 miasta) położonych w powiecie brzesko-litewskim. Dwa teksty są poświęcone specyficznej grupie zobowiązanych do służby wojskowej bojarów⁴. Aktywności chłopów w środowisku małomiasteczkowym jednego województwa dotyczy artykuł Janusza Łosowskiego (*Chłopi a małe miasta na przykładzie województwa lubelskiego od II połowy XVI do XVIII wieku. Wybrane problemy*, s. 197–226). Autor koncentruje uwagę na dziewięciu prywatnych ośrodkach, zaś wybrane problemy dotyczą: kupna-sprzedaży gruntów miejskich (niska liczba transakcji w wieku XVI rosła gwałtownie w pierwszej połowie XVII w. i utrzymuje się na nieco tylko niższym poziomie w jego drugiej połowie oraz w kolejnym stuleciu), relacji finansowych, w tym pożyczek, uczestnictwa w procesach przed sądami miejskimi, więzi rodzinnych (małżeństwa, kumostwo). O ważnym aspekcie prawnego położenia chłopów na Litwie, zarówno w świetle norm prawa pisanego, jak też zwyczajowej praktyki, pisze Gitana Zujienė (*Wykluczenie ze społeczności chłopskiej w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle ustaw dworskich, ksiąg sądowych i praktyki życia codziennego wsi w XVI–XVIII wieku*, s. 237–252). Zagadnienie religijności (lub jej braku) wśród chłopów w Wielkim Księstwie podejmują dwie Autorki: Anastazja Skiepijan (*Religijność chłopów na ziemiach białoruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVII wieku w świetle źródeł pisanych*, s. 253–271) i Jolita Sarcevičienė (*Kilka zagadnień o (nie)religijności chłopów litewskich na podstawie piśmiennictwa XVIII wieku*, s. 273–287).

Przedstawione powyżej analizy sytuacji społeczno-gospodarczej, prawnej czy nawet politycznej chłopów tworzą kontekst najbardziej interesujących dla historyka kultury materialnej kwestii warunków bytowych włościan. W recenzowanym tomie znajdują się również opracowania wprost traktujące o tych zagadnieniach. Zarys wieśniaczej codzienności oraz współtworzącego ją świata rzeczy przedstawia Neringa Dambrauskaitė (*Życie chłopów w posiadłościach szlacheckich na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, s. 177–195). Korzystając z nielicznych opracowań tego tematu oraz z różnorodnych źródeł (m.in. kroniki, sądowe akta kryminalne, inwentarze majątkowe), opisuje zagrodę chłopską (budynki gospodarcze i dom mieszkalny z wyposażeniem) oraz ruchomości: gotówkę, odzież, narzędzia pracy, środki transportu, artykuły spożywcze, inwentarz żywy i inne. W swych rozważaniach często posługuje się egzemplifikacją, unikając określenia skali prezentowanych zjawisk, nie wspominając już o ujęciu kwantytatywnym. W tekście zaskakuje również brak pytań zarówno o ewentualną — możliwą w ciągu półtora stulecia — ewolucję, jak i zróżnicowanie regionalne poziomu życia chłopów na rozległym obszarze Wielkiego Księstwa; w przyszłości warto je postawić. Ostrożna Autorka tylko ogólnie wskazuje na zróżnicowanie różnych elementów majątku chłopów.

Odmienny charakter ma studium Wiesława Nowosada (*Chłopi w dobrach biskupów chełmińskich w XVIII wieku w świetle inwentarzy*, s. 135–176). Autor, powracając do materiałów źródłowych wykorzystanych niegdyś przez Stefana Cackowskiego przede wszystkim pod kątem dochodów z latyfundium biskupiego⁵, w centrum uwagi stawia majątek własny chłopów — pod-

⁴ Witalij Michałowski, *Bojarzy-szlachta jako chłopi i ich poddani w świetle inwentarza starostwa barskiego na początku XVII wieku* (s. 105–117); Aliaksandr Dounar, *Polożenie społeczne bojarów putnych i pancernych województwa połockiego w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle źródeł z połowy XVIII wieku* (s. 119–133).

⁵ Por. Cackowski S. 1961; Cackowski S. 1963.

danego, jego wielkość i wartość wyrażoną zarówno w pieniądzu, jak też w zgromadzonych dobrach nieruchomości i ruchomych. Podstawą wywodów Autora jest 38 inwentarzy chłopskich z lat 1757–1763 zawartych w jednej z ksiąg sądu dominialnego dóbr biskupich. W zbiorze tym znalazły się spisy majątkowe niemal wszystkich grup ludności chłopskiej, od szczytu po sam dół drabiny społecznej: sołtysów, lemanów, emfiteutów, karczmarzy, owczarzy (zaskakująco zamożna grupa), gburów kontraktowych, danników. Wartość majątku najbogatszych chłopów — sołtysów, emfiteutów — dorównywała przy tym stanowi posiadania patrycjatu małych miast, a nawet drobnej szlachty. Wywody autorskie uzupełnia aneks źródłowy (s. 147–176) zawierający siedem inwentarzy mienia reprezentatywnych dla poszczególnych, wyżej wspomnianych, warstw włościan.

Bogaty w treści tom, szczególnie ważny dla zyskania orientacji w prowadzonych zagranicą badaniach nad sytuacją chłopów na wschodzie dawnej Rzeczypospolitej, zasługuje na zainteresowanie badaczy wszelkich aspektów egzystencji włościan w epoce przedprzemysłowej, w tym także kultury materialnej. Wzbogaca wiedzę faktograficzną, zawiera nowe jej interpretacje, inspirowane do podjęcia dalszych badań. Szkoda tylko, że został opublikowany w nakładzie 300 egzemplarzy. Pozostaje mieć nadzieję, że szybko trafi do ogólnodostępnych zasobów elektronicznych.

Andrzej Klonder

(Warszawa; <https://orcid.org/0000-0002-7542-0929>)

BIBLIOGRAFIA

- Cackowski Stefan. 1961. *Gospodarstwo wiejskie w dobrach biskupstwa i kapituły chełmińskiej w XVII–XVIII w.*, cz.1: *Gospodarstwo chłopskie*, Toruń.
- Cackowski Stefan. 1963. *Gospodarstwo wiejskie w dobrach biskupstwa i kapituły chełmińskiej w XVII–XVIII w.*, cz. 2: *Gospodarstwo folwarczne i stosunki rynkowe*, Łódź.
- Guzowski Piotr. 2008. *Chłopi i pieniądze na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, Kraków.
- Testamenty. 2015. *Testamenty chłopów polskich od drugiej połowy XVI do XVIII wieku*, wyd. J. Łosowski, Lublin.
- Wiślicz Tomasz. 2012. *Upodobanie. Małżeństwo i związki nieformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku. Wyobrażenia społeczne i jednostkowe doświadczenia*, Wrocław.
- Wyżga Mateusz. 2019. *Homo movens. Mobilność chłopów w mikroregionie krakowskim w XVI–XVIII wieku*, Kraków.